

КАРИКАТУРА В УКРАЇНСЬКОМУ САТИРИЧНОМУ ВИДАННІ ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК РІЗНОВИД «КРЕОЛІЗОВАНОГО ТЕКСТУ»

Розглядаються особливості ілюстрацій в українських сатиричних журналах початку ХХ століття як засіб передачі інформації в умовах несформованості мовно-стилістичної системи української публіцистики. Аналізуються особливості й функції карикатури. Доводиться, що карикатури стають самостійним елементом друкованого видання, втрачаючи функцію лише доповнення вербального тексту.

Ключові слова: сатиричне видання, ілюстрація, карикатура, «креолізований текст».

Сатирична публіцистика на певних етапах розвитку журналістики в різних країнах відігравала важливу роль, була особливим масивом літературно-публіцистичних текстів, який вплинув на формування суспільного мислення, став каталізатором багатьох суспільно-політичних процесів. До дослідження різних аспектів наукової проблеми зверталися і українські, і зарубіжні вчені. Однак сатиричний напрям журналістики, неповторний у публіцистичному, літературно-мистецькому і графічному відношенні, ідеологічно наснажений, зокрема на території Наддніпрянської України на початку ХХ століття, залишається досі не вивченим. Вважаємо, що з урахуванням типологічних характеристик сатиричного журналу як друкованого видання, а також сучасних тенденцій до візуалізації журналістики, набуває актуальності дослідження ілюстративної частини українських сатиричних видань початку ХХ століття. Предметом нашої статті є особливості пресової карикатури в сатиричному виданні цього періоду як різновиду «креолізованого тексту».

Сатиричні журнали, оформлені оригінальними карикатурами та малюнками, надзвичайно широкого тематичного діапазону – від висвітлення гострих політичних і соціальних проблем до легкого розважального гумору були особливо цікавим явищем початку ХХ століття в Наддніпрянській Україні. Хоча й виходили вони переважно російською мовою, були елементом загальної системи російської журналістики, відображаючи основні тенденції й закономірності її розвитку. Дослідники традиційно виокремлювали три періоди в більш ніж двохсотлітньому розвитку російської сатиричної публіцистики до початку ХХ століття: 1769-1774; 1857-1864; 1905-1907 [19, 5-6; 11, 147]. Якщо сатира першого періоду тяжіла своїми виражально-зображальними засобами до літератури, то в наступні періоди все помітніше оформлювалися журналістські особливості. Активний розвиток сатиричної та гумористичної журналістики припадає на кінець 50-60-х років ХІХ століття. Саме у цей час формуються її періодичність, обсяг, обов'язково стає наявність карикатур. Характерним для аналізованого періоду стає такий тип видання, у якому основний задум осягається насамперед шляхом загального глядацького сприйняття журнальної шпальти, а потім уже більш детальним знайомством із матеріалом [18, 242].

Український дослідник В. Хмурий причини розквіту графічної сатири формулює достатньо образно: «Стиснута залізними обценьками цензури громадська думка з першим вітром політичної бурі вирвалася і на початку, маневруючи пильним оком цензури, а далі вільно полилася на сторінках численних сатиричних журналів» [20, 12].

Нова українська преса переважно створювалася певними класами, їхніми політичними партіями й групами для пропаганди своїх ідей. Науковці вказують, що українську пресу можна класифікувати не лише за політичним її спрямуванням, а й за тим, на які верстви суспільства вони були орієнтовані [17]. Це зауваження набуває особливого значення з огляду на якісні характеристики української читацької аудиторії: революція 1905 року застала український народ малограмотним (за переписом населення 1897 р. 85,4 % мешканців України, були неписьменними; найнижчі показники з цього приводу мали: Полтавська (16,9 %), Харківська (16,8 %), Подільська (15,5 %) губернії). Але навіть письменний мужик на той час не звик до газети як до щоденної потреби. Не звик він і до української газетної мови, термінології: вживані пресою нові слова селяни не розуміли, оскільки звикли тільки до свого діалекту та знайомої їм російської мови, тому й чекали російських газет з новинами [17].

Роль демократичної преси на початку століття була надзвичайно важливою – в умовах відсутності своєї національної школи саме вона, за словами Є. Чикаленка [21,61], повинна була виховати «і неграмотний сільський народ, і зросійщеного міського обивателя, і пана, який «бридиться літературною українською мовою» [4, 54]. Д. Дорошенко вказував і на таке її не менш епохальне завдання, як вироблення нової газетної мови, на ґрунті мови народної й літератури [7, 87].

Гумористично-сатиричні видання як особливий тип, що задовольняв очікування аудиторії, стали проміжною ланкою тогочасної української журналістської публіцистики на шляху від

російськомовної до україномовної, причому саме завдяки вдалому й органічному поєднанню на своїх сторінках двох типів тексту вербального і невербального (у вигляді малюнка й карикатури). За низького рівня грамотності населення в Росії аж до початку ХХ ст. візуальні образи не могли не займати домінуючого положення в пресовій, як і загалом у культурній комунікації [23, 1386]. На українських же територіях ситуація ускладнювалася й іншими причинами: українська мова, через тривалий період гоніння й заборони, не готова була до обслуговування публіцистичного дискурсу, вона перебувала на етапі вироблення не лише стилістичних, а й орфографічних норм. Саме ілюстрації в умовах несформованості мовних і стилістичних засобів сатиричної публіцистики, як власне, й української публіцистики взагалі, неготовності читачів до сприйняття складних текстів українською мовою, яка перебувала на етапі становлення як система, ставали важливим засобом передачі інформації, до того ж дуже емоційним і дієвим. Такі тексти, попри свою зрозумілість і доступність для широкої аудиторії, відрізнялися й наочністю, сприяли більш цілісному сприйняттю інформації.

Попри відсутність єдиного визначення поняття «сатиричне видання» (сатиричний журнал»), аналіз дефініцій, запропонованих різними авторами, серед яких журналістикознавці, мистецтвознавці, історики, свідчить про те, що обов'язковим їх елементом визнається ілюстрація (карикатура, реалістичний малюнок, шарж, віньетка тощо). Аналіз ілюстративної частини сатиричних журналів періоду першої російської революції свідчить про її розмаїття й неоднорідність, однак найбільшою є питома вага графічної сатири, представленої карикатурами.

С. Рощупкін вказував на зміну функціонального призначення карикатури на різних історичних етапах: спочатку вона розглядалася лише як ілюстрація до літературного тексту книги чи журналу; у 1905-1907 рр. політичний рисунок викристалізувався в твір, органічно пов'язаний із газетною сторінкою, який має самостійне значення. Змінюються й творчі прийоми, які відображають новий підхід до ролі засобу і його особливого значення: прийоми станкової картини й малюнка, які часто переносилися в сатиричну графіку до 1905 року (перспективна побудова, «тілесність форми», світлотінь, напівтони, плями), поступаються місцем специфічно графічним художнім засобам. Лінії набувають виразності, гостроти, зникає плавність, гра світла й тіні. Газетна карикатура поступово набуває плакатної форми [16, 18]. Зростає її роль у періодичних виданнях сатиричного типу – дослідники говорять навіть про «експансію» сатиричних зображень у пресі і зміщення акцентів в ілюструванні багатьох журналів у 1905-1906 рр. [14].

Мистецтвознавець А. Каск на основі узагальнення жанрової структури, сюжетики й естетики журнальної ілюстрації в Росії XVIII-XIX століття підсумовує, що сатирично-гумористичний малюнок, який зазвичай супроводжується підписом, являє собою креолізований текст, фактура якого складається із двох негомогенних частин – вербальної й невербальної. Виразність такого тексту, на думку дослідниці, залежить від обох складових і від органічності їх поєднання [14, 130]. В.Ю. Жуков, визнаючи сатиричні видання синтетичним джерелом інформації, підкреслює органічне поєднання на газетній шпальті тексту й іконографії. Наративне за способом відображення дійсності, воно, на його думку, відображає епоху в яскравих поняттях, в образах, які запам'ятовуються [10, 63]. З часом у публіцистиці ілюстративна частина піддається деформаціям – виробляється своєрідний тип малюнка, який не схожий на книжну ілюстрацію. До його особливостей вчені відносять: лаконічність; гротескно-виразний стиль із збереженням безпосереднього реального спостереження [15, 131].

А. Каск вказує, що наявність у виданні зображень для «низового» читача компенсувало бар'єр, що органічно виникав через малограмотність, робило видання більш доступним для розуміння, давало можливість отримати деякі відомості без додаткових зусиль [14, 148]. Велими показовою у зв'язку з цим є настанова редакції газети «Искра» давати матеріали, зрозумілі найширшим масам читачів, насамперед робітникам і селянам, уникаючи публікації складних, нелегких для сприйняття [1, 37]. Тобто, визнавалася важливість візуальної, або зображальної компоненти друкованих видань, орієнтованих на певні сегменти аудиторії.

У сучасній теорії журналістики надійно прописалося поняття зображальна журналістика, яка здійснює комунікацію не мовою в лінгвістичному розумінні, а зображеннями [2, 129]. Цей процес отримав назву візуалізації, тобто графічного зображення процесу комунікації, змістового повідомлення чи засобу комунікації [2, 48]. Німецькі дослідники З. Вайшенгерг, Г. Й. Кляйнштойнбер, Б. Пьорксен [2, 130] трьома стовпами зображальної журналістики, незважаючи на розмаїття зображень у журналістському сенсі, вважають фотографію, політичну карикатуру та інформаційну графіку.

Попри наявність ґрунтовних наукових знань про семантику, прагматику і синтаксис текстів, про їхню логіку, сприйняття та їхній вплив, ситуація із зображеннями, зокрема в журналістиці, менш досліджена. Однак учені підкреслюють, що людський апарат почуттів інакше обробляє візуальні символи, ніж інформацію у вигляді друкованих текстів, логіка сприйняття й прига-

дування візуальної інформації – інша, враження від споглядання не створює чіткої межі між зображеним і зображенням, що створює, на думку вчених, ілюзію безпосереднього, інтуїтивно наявного інформаційного змісту. З цим пов'язаний конотат тривіальності [2, 131]. Дослідники визнають, що всі записані тексти раціоналізовані, візуальне ж повідомлення спрямоване, насамперед, на емоційне сприйняття. Останнім часом все більшого поширення набуває уявлення про людину, як про носія логіки емоцій, пристрастей, вражень, тому увага до зображальних елементів у науковому дискурсі посилюється [23, 1380]. Дослідники жанру політичної карикатури також вказують, що «мовою зорових образів сатирична графіка пропонує певне тлумачення й оцінку того, що сталося, звертаючись при цьому не тільки до свідомості людини, але, насамперед, до його емоційного сприйняття» [5, 294].

Термін «карікатура» етимологічно походить від італійського дієслова «caricare», яке незалежно від семантичних зв'язків із світом мистецтва, позначає «навантажувати», «перенавантажувати» чи «обтяжувати», а також від дієслівного іменника caricature. Але дуже швидко слово набуває іншого значення – на межі XVI-XVII ст. термін «карікатура» позначав оброблення і підкреслення індивідуальних рис особистості, а отже – утрираних зображень. Слово набуває поширення у різних мовах. Через французьку у XVIII столітті потрапляє в німецьку, там досить швидко стає збірним поняттям з широким семантичним полем: спотворені зображення обличчя; деформовані явища та прояви сатири; як синонім до виразу «політична карікатура» – візуальний коментар, який є журналістським жанром, однак, на відміну від української практики, з наголосом на висловлення думки [2, 130].

Мистецтвознавець Б. Віппер вказує, що карікатурою зазвичай називають «будь-яке підкреслене, перебільшене, викривлене зображення людини, предмета чи події» [3, 41]. Журналістознавець Д.С. Григораш тлумачить її як відображення дійсності у спотвореному вигляді, як твір, що порушує звичне співвідношення компонентів зображуваного об'єкта, применшуючи та перебільшуючи певні риси з метою висміювання. Це сатиричне чи гумористичне зображення, що дає критичну оцінку певним суспільно-політичним і побутовим явищам, подіям чи конкретним особам. Він вказує, що карікатура має широкий діапазон зображувальних засобів: від нещадної гострої сатири до веселого добродушного гумору, від виразного штриха до різкого шаржу [6]. Говорячи про внутрішні властивості карікатури, Б. Віппер акцентує увагу на таких, як: 1) одностороннє перебільшення чи підкреслювання певних рис (обов'язково в напрямі потворності, неподобства, низькості, обов'язково з насмішкою), чи сприяє підвищеній експресії або трагічності зображення; 2) відхилення від норми, порушення, до певної міри, природності, хоча із збереженням віддаленої схожості із натурою; 3) наявність схожості із людиною, певна персоніфікація, навіть якщо це зображення предметів [3, 41].

Виникнення політичної образотворчої сатири пов'язують із Францією початку XIX століття, чинниками чого стали як політичні хуртовини, так і винахід способу літографічного друку. Він полегшував художникові роботу над сатиричним малюнком, оскільки малюнок робили на літографському камені, а не на дереві чи міді. Завдяки цьому поліпшувалася його репродукція. «Від цього часу й почалася спершу у Франції, а далі й інших країнах сатирична преса», – підкреслював свого часу В. Хмурий [20,12]. Загальна доступність і зрозумілість образотворчої сатири й непомірно сильніший вплив її художньої форми та майстерного виконання на психіку маси, як вказує він, ставлять цей вид сатири значно вище над її літературною формою й одночасно висувають їй певні формальні, композиційні й технічні вимоги. Відомий автор карікатурних зображень Б. Єфімов вважає, що «виражальна форма карікатури зрозуміліша й дохідливіша, ніж будь-яке літературне викладення, оскільки сатиричний малюнок конкретизує події й ситуації, перекладає факти з мови логічних понять на мову зорових образів [9, 45]. Узагальнення К. Щербакової про те, що фотографія являє собою свого роду код або текст із зашифрованою інформацією, яка з певною часткою ймовірності може бути розкрита уважним дослідником, може бути застосоване й до карікатури, яку науковець розглядає в одному ряду цих візуальних форм [23, 1382].

Ю.О. Івакін також трактував карікатуру як синтез графічного зображення й літературного тексту (підпис, текстівка). Вона, на його думку, близька до літератури майже так само, як і до образотворчого мистецтва. Попри можливе різне співвідношення вербального й зображального елемента, пріоритет він віддавав зображенню [12, 69]. П.М. Дульський у 1920-х роках також визнавав цінною тільки ту карікатуру, яка «забезпечувала гостроту вражень без будь-яких роз'яснень відтвореного мотиву». Слова ж, вважає він, «тільки знебарвлюють» її [8]. Проте з ним не погоджувався С. Ісаков, який вказував, що оскільки сатира відгукується на злобу дня, на минуці моменти, то без словесних роз'яснень вона з часом взагалі стає незрозумілою. Крім того, на його думку, будь-яке об'єднання мистецтв, їхній синтез завжди сприяють посиленню емоційного впливу [12, 42]. До того ж, зображення без вплетення у контекст залишаються, як правило, багатозначними. Вони, порівняно із мовними виразами, менш конвенціоналізовані,

що ускладнює їх декодування аудиторією [2, 132]. Тому під впливом цих чинників карикатура поступово втрачає свою самостійність, об'єднується із книгою і журналом, тобто текстом, хоча й достатньо лаконічним. Ілюстрацією такої трансформації може слугувати й зміна самого терміна на позначення карикатури в англійській мові: до 1750 року «hieroglyphies» (ребус); після 1830 року – «cartoon» (гумористична картинка) [3, 43]. Перше слово підкреслювало графічний характер карикатури, друге – підкреслювало його сюжетну форму. Тому з часом актуалізується питання про співвідношення зображальної й текстової частини карикатури. А. Каск вказує, що в сатирично-гумористичному малюнку російських сатиричних журналів 60-х років XIX століття, можливі три варіанти зв'язку тексту з ілюстрацією, або реалізації ідеї: 1) для розуміння карикатури не потрібен детальний текст, який розкриває її зміст, оскільки думка (емоція, відношення) виражені переважно графічно (за допомогою шаржу, утрированого відображення дійсності, метафори, поєднання реального й фантастичного, зіставлення незіставного тощо); 2) для сприйняття карикатури однаково важливі обидві частини – і вербальна, і візуальна); основне смислове навантаження лягає на текст [14, 137]. Однак якщо в російських сатиричних журналах карикатур без розгорнутого вербального коментаря зовсім небагато, то в українському виданні – інше співвідношення. Масовий читач, вказував Б. Єфімов, часто знайомився з політичними подіями за черговою карикатурою ще до того, як прочитував статтю чи телеграму про них [9, с. 44].

Таким чином, ілюстрації в сатиричних журналах кінця XIX – початку XX ст., насамперед карикатури, стають важливою типоформувальною ознакою, виконуючи водночас і низку інших важливих функцій, сформованих суспільно-політичними процесами в країні, якісними характеристиками читацької аудиторії та її очікуваннями.

У подальшому актуальним буде дослідження виражальних засобів карикатури, зокрема кольору, та її жанрові особливості, зміна функціонального навантаження у різні періоди пресової історії.

Список використаних джерел

1. Блюміна І.М. В.В. Різниченко (Велентій) – художник і поет / І. Блюміна. – К.: Наукова думка, 1972.
2. Вайшенберг З. Журналістика та медіа: Довідник / З.Вайшенберг, Г. Кляйнштойнбер, Б.Пьорксен. – Київ: Академія української преси, Центр вільної преси, 2011. – 529 с.
3. Вишпер Б. Введение в историческое изучение искусства / Б. Вишпер. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.lib.ru/TEXTBOOKS/ART/
4. Волобуєва А.М., Шудря М.А. Періодичні видання Києва та Київської губернії (1835-1916 рр.) // Укр. періодика : іст. і сучасність / Доп. та повід. П'ятої Всеукр. наук.-теор. конф. 27–28 листоп. 1998. – Львів, 1999. – 600 с. – С.50–55.
5. Голиков А.Г., Рыбаченок И.С. Смех – дело серьезное. Россия и мир на рубеже XIX–XX веков в политической карикатуре / Голиков А.Г., Рыбаченок И.С. – М., 2010.
6. Григораш Д.С. Журналістика у термінах і виразах / Д.С. Григораш. – Львів, 1974. – 294 с.
7. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле / Д. Дорошенко. – Вінніпег, 1949. – С. 87.
8. Дульский П.М. Графика сатирических журналов 1905-1906 гг. / П.М. Дульский. – Казань, 1922.
9. Єфімов Б. Основы понимания карикатуры / Б. Єфімов. – М., 1961.
10. Жуков В.Ю. Сатирические журналы периода первой русской революции как исторический источник / В.Ю. Жуков // Новое о революции 1905-1907 гг. в России: Межвуз. сборник / Под ред. Ю.Д. Марголиса. – Л., 1989. – С. 51 – 76.
11. Жуков В.Ю. Сатирические журналы периода 1905-1907 гг. (источниковедческий аспект) / В.Ю. Жуков // Русское революционное движение и проблемы развития литературы: Межвуз. сборник / Под ред. В.Д. Алуреева. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. – С. 146 – 176.
12. Івакін Ю.О. Про езопівську мову сатиричних журналів епохи першої російської революції / Ю.О. Івакін // Відображення першої російської революції в українській та російській літературі. – К., 1956. – С.164 – 165.
13. Исаков С. 1905 год в сатире и карикатуре / С. Исаков. – Л.: Прибой, 1928. – 279 с.
14. Каск А.Н. Жанровая структура, сюжетика, эстетика журнальной иллюстрации в России ХУШ – XIX вв.: дис. канд. наук: спец. 17.00.04 – изобразит. и декорат.-прикл. искусство и архитектура / А.Н. Каск – М., 2011. – 316 с.
15. Кольцова Л.А. Художественная иллюстрация в России середины XIX века. Башалов и его современники / Л.А. Кольцова. – М.: Галарт, 2008.
16. Роцупкин С.Н. Политическая графика московских журналов периода революции 1905-1907 гг: автореф. дис. ... канд. наук, спец. №823 – искусствоведение / С.Н. Роцупкин. – М., 1972. – 20 с.

17. Румянцева С. Становлення україномовної преси в Наддніпрянській Україні / С. Румянцева – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: incognita.day.kiev.ua/stanovlennya-ukrayinomovnoyi-presi-v-addnipryanskij-ukrayini.html
18. Стернин Г. Очерки русской сатирической графики / Г. Стернин – М: Изд-во Искусство, 1964.
19. Стихотворная сатира первой русской революции (1905-1907 гг.) / Предисловие А. Нинова. – Л., 1969. – С.1–75.
20. Хмурий В. Образотворча сатира 1905 року / В. Хмурий // Всесвіт. – №22-23. – 1905. – С.12–15.
21. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917) // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ ст. / [Уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко]. – Київ : Дослідницький центр історії української преси, 2001. – 448 с. (С.160–212).
22. Шершень. – Київ, 1906. – №№ 1–26.
23. Щербакова Е. Визуальна історія / Щербакова Е. // Между канунами. Исторические исследования В России за последние 25 лет. – М.: АИРО – XXI, 2013. – С. 1380-1396.

Summary. The article death with searching of features of illustrations in the Ukrainian satirical magazines of the beginning of the XX century as information transmission medium in the conditions of non-formation of language and stylistic system of the Ukrainian journalism. Types and functions of illustrative forms, features of their communication with verbal part of satirical magazines are analyzed also. It is proved that caricatures become an independent element of the printing edition, losing function only additions of the verbal text.

Key words: satirical edition, illustration, caricature, 'a creolized text'.

УДК 811. 161. 2'367. 625

К.М. Іваночко

ПРО ОСОБЛИВОСТІ НАГОЛОШУВАННЯ ЛЕКСЕМ ПОПАДАТИ / ПОПАСТИ, ПОТІПАТИ ЯК ДІЄСЛІВ РОДІВ ДІЇ В ПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ У ПОРІВНЯННІ З ІНШИМИ ПІДЕННО-ЗАХІДНИМИ

У статті проаналізовано особливості наголошування зазначених дієслівних лексем, мотивованих суфіксальними дериватами з праслов'янською семантикою родів дії, у подільських говірках (на матеріалі діалектних текстів) порівняно з їх наголошуванням в інших говорах, варіантах української літературної мови та сучасній українській літературній мові. В основу аналізу покладено дериваційно-граматичні та лексико-семантичні особливості. Перехідний характер подільських говірок убезпечив аналізованим вербативам наголосову співвіднесеність з акцентуацією їх в південно-західних і південно-східних говорах української мови, з перевагою перших.

Ключові слова: акцентуація, подільські говірки, акцентний тип, співвіднесеність, семантика родів дії.

Мова (і система наголосу) українських пам'яток дуже близька до живої народної мови, особливо до її західних говорів.

І. Огієнко

У південно-західному наріччі виділяється відносно невелика й чітко окреслена **карпатська** група говорів (гірський ареал) і набагато більша за територією, але менш виокремлювана (на північному сході від Карпат), що номінується «прикарпатською групою», яка представлена чотирма головними говірковими підгрупами: волинською, подільською, наддністрянською й надсянською.

Подільський ареал – це південні райони Хмельницької й Вінницької областей, південно-західні Черкаської, західні Кіровоградської, північно-західні Миколаївської та Одеської, тобто терени історичного Поділля. Межують вони з наддністрянськими, покутсько-буковинськими й волинськими, – південно-західної групи говорів, та середньонаддніпрянськими й степовими – південно-східної, а тому й характеризуються ознаками цих мовних варіантів, з перевагою південно-західного. Особливості подільських говірок зумовлені й історичними чинниками – засе-